

UČINAK CJELOŽIVOTNOG UČENJA NA ODRŽIVI RAZVOJ TURISTIČKE DESTINACIJE

Marina Gregorić, dr. sc., Visoka škola za ekonomiju, poduzetništvo i upravljanje „Nikola Šubić Zrinski“, Selska cesta 119, 10000 Zagreb, Republika Hrvatska, marinagregoric@yahoo.com, mgregoric5@gmail.com, +3851/ 3010-618

Sažetak:

Cjeloživotno učenje je ključni elemenat za razumijevanje osnovnih ekonomskih procesa među industrijskim sektorima. Turizam je tercijarna djelatnost od vitalne važnosti za zemlje koje imaju za cilj diverzificirati svoju ekonomsku aktivnost i ostvariti dodatan prihod od takozvanog nevidljivog izvoza. Cilj ovog rada je utvrditi važnost održivog razvoja turističke destinacije, njenu definiciju, pretpostavke kao i potrebu za kontinuiranim unapređenjima, razumijevanjem, prednostima i pozitivnim učincima koje destinacije mogu imati ukoliko se cjeloživotno učenje i njegovi principi usvoje i uvedu u obrazovni sustav od samog početka obrazovanja. Rad poziva na interakciju i suradnju teorije i prakse, socijalnog i ekonomskog okruženja, teoretičara i praktičara, lokalne i nacionalne zajednice te kulturne i ekološke aspekte da se okupe i stvore svijest i omogućće kontinuirano obrazovanje o održivom razvoju turističke destinacije. Rad također objašnjava važnost drugih sektora u ekonomskom okruženju i njihovu aktivnu ulogu u dodanoj vrijednosti po pitanju održivog razvoja. Proces cjeloživotnog učenja i učenja za poduzetništvo treba postati aktivan od ranog obrazovanja mladih nastajajući i svi vitalni sudionici trebaju sudjelovati u stvaranju svijesti prema ovakvom pristupu koji ne opravdava nijednog pojedinca, korporativni ni državni sektor, da bude ključni element cjelokupnog procesa dugoročnog održivog razvoja turističke destinacije.

Ključne riječi: *Cjeloživotno učenje, održivi razvoj turizma, okoliš, okruženje, turistička destinacija*

1. Koncept održivog razvoja

Koncept održivog razvoja prvi se put ozbiljnije spominje 1987. u izvještaju objavljenom od Svjetske komisije za okoliš i razvoj (*World Commission on Environment and development*) koji definira održivi razvoj kao „*razvoj koji omogućuje zadovoljenja potreba sadašnjosti bez da kompromitira mogućnost zadovoljenja potreba budućih generacija*“, na engleskom „*Development that meets the needs of the present without compromising the ability to future generations to meet their own needs*“. (http://www.tanzaniagateway.org/docs/Sustainable_tourism_development_%20principles_for_planning_management.pdf, str. 3, sačuvano: 15.07.2013.)

Načela kojih se treba pridržavati su sljedeća:

1. Ekonomska održivost

- Zadržati profesionalnost kratkoročno i dugoročno
- Formirati partnerstva kroz cijeli sustav nabave i ponude (*supply chain*) od najmanjih lokalnih poslova do multinacionalnih organizacija
- Upotreba internacionalnih provjerenih i odobrenih smjernica za trening i certifikaciju
- Promidžba etičkog ekološki osviještenog ponašanja
- Dio ostvarenih prihoda ulagati u trening, etički marketing i razvoj proizvoda
- Ponuditi financijske poticaje za projekte koji podupiru principe održivog razvoja

2. Ekološka održivost

- Razvoj koji je u skladu s održavanjem osnovnih ekoloških procesa, bioloških različitosti i bioloških resursa
- Na svim nivoima turističkog sektora treba razviti pravila ponašanja u praksi
- Izrada smjernica za operativno djelovanje, ocjenu utjecaja na okoliš kao i promatranje i praćenje kumulativnih utjecaja i posljedica turizma na eko sistem
- Formulacija nacionalnih, regionalnih i lokalnih turističkih politika i razvoj strategija koje su konzistentne i u skladu s općim smjernicama održivog razvoja
- Institucionalizacija osnovnih ekoloških studija koje istražuju posljedice turizma na okoliš
- Osigurati da se dizajn, planiranje, razvoj i operativnost usluga uskladi s principima održivosti
- Osigurati turizam u zaštićenim područjima (nacionalni parkovi i sl.)
- Provođenje istraživanja o posljedicama razvoja turizma na okoliš
- Identifikacija prihvatljivog ponašanja turista
- Promidžba odgovornog turističkog ponašanja

3. Kulturna održivost

- Povećanje ljudske svijesti i kontrola njihovog ponašanja i načina življenja u skladu s kulturom i vrijednostima određene zajednice
- Turizam treba biti iniciran od strane šire društvene zajednice u cilju promidžbe lokalnih vrijednosti i tradicije
- Edukacija i trening treba osigurati unapređenje i pravilno upravljanje i zaštitu kulturne baštine i prirodnih bogatstava
- Očuvanje kulturnih različitosti
- Poštivanje zemlje i vlasništva imovine lokalnih tradicionalnih stanovnika
- Garancija poštivanja i očuvanja prirodnih, kulturnih, povijesnih i iskonskih vrijednosti te tradicije i znanja lokalne zajednice
- Zajednička suradnja između lokalnih vlasti i lokalnog stanovništva u cilju zaštite kulturne baštine, potpora i jačanje očuvanja lokalnih vrijednosti
- Edukacija turista o prihvatljivom ponašanju po pitanju korištenja kulturnih resursa i njihovog očuvanja
- Edukacija turističkog sektora o prihvatljivom ponašanju

4. Lokalna održivost

- Zajednica treba zadržati kontrolu nad turističkim razvojem
- Turizam treba omogućiti kvalitetno zapošljavanje lokalnog stanovništva
- Poticanje otvaranja manjih i većih poslova kroz poticaj poduzetništvu kako bi se minimalizirali negativni efekti na lokalnu zajednicu
- Osigurati jednaku distribuciju financijskih povlastica kroz cijeli ponudbeni lanac
- Omogućiti financijsku potporu lokalnom poduzetništvu kako bi se mogli baviti turizmom
- Unaprijediti razvoj ljudskih potencijala i njihov kapacitet

Prema smjernicama koje su definirali Ujedinjeni narodi, održivi razvoj se može definirati kao cilj bilo koje ekonomske aktivnosti koji štiti dobrobit ljudi bez ugrožavanja ili kompromitiranja opstanka prirodnih vrsta i zajednica i njihovih odnosa u zajedničkom okolišu. (UNEP, *Principles for Sustainable Tourism Development*).

Drugim riječima, održivi razvoj podrazumijeva korištenje prirodnih resursa u cilju ostvarenja ljudskih potreba na način da se održi ravnoteža u prirodi i time sačuva priroda i prirodni resursi za sljedeće generacije. Ovakvom pristupu je dugoročni zadatak očuvati prirodu i prirodnu zajednicu s ciljem omogućavanja opstanka budućih generacija.

I ostali autori naglašavaju potrebu za provođenjem smjernica održivog razvoja turizma u destinaciji i potrebu da se razvoj turizma odvija u skladu s načelima održivog razvoja koji se temelji na sljedećim načelima:

- Ekološkim– razvoj turizma u destinaciji treba biti u skladu s poštivanjem ključnih ekoloških procesa, bioloških resursa i raznolikosti
- Sociokulturnim– razvoj turizma u skladu s tradicionalnim kulturnim vrijednostima lokalnih i nacionalnih zajednica kako bi se zadržavo njihov identitet
- Ekonomskim– razvoj turizma u skladu s ekonomskom efikasnošću racionanim upravljanjem turističkim potencijalima
- Tehnološkim– primjena suvremenih tehnologija u turizmu koje ne ugrožavaju okoliš. (Berc, Radišić, B., 2009.)

U skladu s UNEP (United Nations Environment Program) kompatibilnost turizma s okolišem i zaštitom okoliša ogleda se kroz 3 nivoa pristupa zaštiti okoliša:

1. Ekološki pristup koji ima za cilj:

- Dugoročan razvoj turizma koji neće uništiti resurse jer bilo kakvo oštećenje prirode utječe na smanjenje turističke atraktivnosti
- Politiku odlučivanja temeljenu na konceptu održivog razvoja
- Solidarnost prema prirodi i ljudima naglašavajući i pomažući ljudima održati prirodu u skladu s njenim zakonima, a da se pri tome osigura budućnost sljedećim generacijama.

2. Sociokulturni pristup koji treba omogućiti:

- Utjecaj na razvoj socijalne strukture koja neće biti oštećena ulaganjima koja uključuju otrovne otpade da bi se povećao prihod po glavi stanovnika, već proizvodnja prilagođena očuvanju okoliša
- Poticanje razvoja lokalnog identiteta destinacije
- Naglašavanje vrijednosti jedinstvene tradicije i kulture kao i folkloru destinacije kojem neće biti lako konkurirati s obzirom na specifičnost kulture određenog prostora

3. Ekonomski pristup koji teži ostvarenju:

- Harmoničnog pristupa zaštite okoliša u kojem često konfliktni interesi lokalne ili eksterne zajednice traže profit na temelju kratkoročnih ciljeva
- Implementacija racionalnih kriterija da se zaštiti i naglasi vrijednost prirode kao zajedničkog resursa
- Potreba da se zadovolje načela etike održivog razvoja koja ne podrazumijeva mirovanje, već razvoj kapaciteta destinacije, ali u okvirima njezine nosive mogućnosti prihvata turista (carrying capacity)

WTTC - World Travel and Tourism Council (Cooper, C., 1998.) je donio upute i načela kojih se treba pridržavati destinacija kako bi osigurala održivi razvoj, a oni se temelje na koncepciji dugoročne orijentacije prema turizmu i dugoročnoj ponudi turističkog proizvoda destinacije kako bi se osigurala potrošnja turističkog proizvoda na način koji će osigurati i potrošnju u budućnosti, odnosno, koji neće ugroziti ponudu destinacije u budućnosti.

Upute i načela koje propisuje WTTC su slijedeća:

- Turizam i putovanja moraju osigurati i pomoći ljudima da vode zdrav i produktivan život u skladu s prirodom.
- Turizam i putovanja moraju doprinjeti konzervaciji i zaštiti te restoraciji (održavanju i renoviranju) zemljinog eko sistema.
- Turizam i putovanja moraju se temeljiti na održivosti proizvodnje i potrošnje.
- Države i narodi moraju međusobno surađivati te promovirati otvoren ekonomski sustav u kojem međunarodna razmjena i turizam djeluju na temelju održivosti.
- Turizam i putovanja, mir, razvoj i zaštita okoliša su međuzavisni.
- Zaštita okoliša treba biti konstitutivan i integralni element svih procesa turističkog razvoja.
- Razvoj turizma mora se temeljiti na participaciji i brizi svih građana, kao što i sve odluke o planiranju turizma moraju biti usvojene i na lokalnom nivou.
- Države i narodi moraju jedni druge upozoravati na mogućnosti prirodnih katastrofa koje mogu utjecati ili ugroziti turiste i turistička područja i destinacije.
- Turistički razvoj mora prepoznati i poticati identitet, kulturu i interese izvornog stanovništva, starosjedioca destinacije.
- Turizam treba iskoristiti svoje kapacitete kako bi se zaposlio maksimalan broj žena i starosjedioca, izvornog stanovništva.
- Turistička i putnička industrija moraju poštivati međunarodna pravila i zakone o zaštiti okoliša.

Osnovna ideja o održivosti destinacije leži u konceptu o prihvatnom kapacitetu destinacije. Jednostavno rečeno, prihvatni kapacitet destinacije, mjesta ili predjela odnosi se na njihovu mogućnost apsorpcije upotrebe turizma bez uništavanja prirodnih i ostalih resursa. Ovdje se radi o odnosu između turista i turističkih resursa.

Prihvatni kapacitet destinacije može se definirati kao maksimalan broj turista, posjetioca ili ljudi, koje turistička atrakcija ili destinacija može podnijeti, a da se pritom ne unište njeni resursi te ne opadne kvaliteta iskustva koje posjetitelji pritom stječu. Teoretski to zvuči vrlo jednostavno, ali je vrlo teško izvedivo u praksi, jer je to uglavnom odluka menadžera, pa se stoga ne može striktno definirati. Menadžment destinacije odlučuje o tome što je prihvatljivo kao i kada je došlo do pada kvalitete iskustva koje posjetitelji i turisti stječu.

Postoji nekoliko tipova kapaciteta nosivosti destinacije, a možemo ih svrstati u sljedeće skupine:

- Fizičke
- Psihološke
- Biološke i
- Socijalne

Fizičke se uglavnom odnose na broj pogodnih jedinica zemljišta na kojima će se graditi ili već postoje turistički objekti, kao i definitivan kapacitet objekata (broj kreveta u objektu, broj soba, broj stolova i stolica u restoranu, broj parkirališnih mjesta i dr.)

Psihološke se odnose na toleranciju turista i posjetitelja na gužve, buku i nivo iskustva koje posjetitelji očekuju, a njih je vrlo teško predvidjeti, jer ovisi o samim potrošačima. Budući da su potrošači različiti, različita im je i tolerancija na psihološke elemente. Turistički menadžment i planiranje ne može previše utjecati na psihološke elemente, iako ih može reducirati primjerom uređenja okoliša i tzv. landscaping-a, da bi se dalo dovoljno prostora i onim potrošačima koji vole biti u mnoštvu kao i onima koji preferiraju individualizam.

Biološka skupina kapaciteta nosivosti destinacije određena je biološkom komponentom koja ili omogućava ili onemogućava daljnji razvoj i održivost flore i faune. Primjer izletišta, ribolova, lova, uništavanja travnatih i cvjetnih površina, parkova, mora, rijeka, jezera, ribnjaka, šuma itd. te njihove upotrebe, tretmana od strane turista i posjetitelja te njihove zaštite.

Socijalna komponenta kapaciteta nosivosti destinacije čine međuljudski odnose te odnose turista i posjetitelja prema lokalnom stanovništvu i stupanj prihvatljivosti razvoja turizma, kao i broja turista i posjetitelja, kojim se neće ugroziti lokalna populacija.

Strateško (dugoročno) planiranje u osnovi se temelji na tendenciji zamjene pristupa kratkoročnog planiranja s pristupom i orijentaciji prema dugoročnom planiranju u pogledu ostvarenja turizma i turističke djelatnosti u destinaciji. Više nije prihvatljivo da se turističkom razvoju destinacije pristupi samo kratkoročno te da se nakon toga prelazi na druga područja, a destinacija se trajno uništi (primjer nekih obalnih područja Španjolske).

Pravila i smjernice koje omogućuju održivi razvoj destinacije primjenjiva su za sve vrste turizma jer se opstanak destinacije temelji na opstanku osnovnih elemenata koji tvore destinaciju, a iste segmente koje destinacija nudi koriste turisti koji u nju dolaze radi odmora i razonode kao i poslovni turisti. Stoga se svi elementi održivog razvoja destinacije koji se primjenjuju na turizam općenito mogu primijeniti i na održivi razvoj poslovnog turizma.

Sve je više ljudi koji podupiru principe održivog razvoja što je od izuzetne važnosti, posebice zbog sljedećih razloga:

- Apsolutno gledano turistički resursi su limitirani i nužno su izloženi pritisku eksploatacije što je pojačano procesima modernizacije i kontinuiranog ekonomskog razvoja
- Činjenica da sve veći broj ljudi putuje znači i povećanu upotrebu resursa koji su limitirani
- Broj turista koji putuju prvi put, a koji tek moraju naučiti prihvatljivo ponašanje u korist održivog razvoja je također u porastu
- Potrošači/konzumenti postaju sve više sofisticirani i posvećuju veću pažnju etičkim pitanjima kad je u pitanju odabir turističkog proizvoda
- Eko turizam i kulturni turizam predstavljaju manji trošak razvoja proizvoda te postaju dodatna mogućnost razvoja turizma u destinaciji
- Ekološke i kulturne vrijednosti su svojevrsni unikati destinacije ili regije koje im daju tržišne prednosti.

Unatoč razvijenim smjernicama i nastojanjima međunarodne zajednice i lokalnih zajednica za očuvanjem kulturnih i prirodnih resursa te održivim razvojem u cijelosti, postoji niz poteškoća koje onemogućuju održivi razvoj ili otežavaju provođenje gore navedenih principa, kao što se mogu podijeliti na ekonomske, strukturalne, turističke i socijalne. (Ascott T. G., La Trobe H.L. i Howard S.H, 1998.)

Pod ekonomskim poteškoćama se podrazumijevaju:

- Ekonomski rast i poboljšanje standarda stanovništva, kreacija poslova i zapošljavanje imaju veći prioritet u zemljama nego što je potreba za konzervacijom prirodnih i kulturnih resursa i vrijednosti
- Turizam, naročito masovni, ima za cilj povećanje platne bilance i izvoza te stranih ulaganja
- Privlačenje stranog kapitala za velike investicije u turističku infrastrukturu obično nema podlogu u potrebnom dugoročnom održavanju resursa

Pod strukturalnim poteškoćama podrazumijevamo:

- Manjak snažne nacionalne regulative o održivom razvoju u okviru koje bi se nadzirao razvoj turizma
- Slaba institucionalna razvijenost s nedostatnim mehanizmima kontrole
- Nemogućnost planiranja velikog broja dolazaka turista u udaljena područja te posljedice na potrošnju resursa, električne energije i vodoopskrbe

- Unatoč tome što pojedine destinacije nemaju uvjete za održivi razvoj ipak se odlučuju za bavljenje turizmom jer je turizam za neke jedina ili jedna od vitalnijih ekonomskih grana

Turizam kao ekonomska aktivnost, sam po sebi nosi određene poteškoće koje otežavaju održivi razvoj, a manifestiraju se na sljedeći način:

- Okoliš, prirodni resursi i bogatstva te lokalna kultura predstavljaju najbrži, najlakši i najjeftiniji način da se razviju turističke atrakcije koje se eksploatiraju u ekonomske svrhe
- Nedostatak razumijevanja o tome što turizam je i kako bi ga trebalo razvijati
- Nedostatak odgovornosti turističkih poduzeća i sudionika prema zaštiti okoliša i održivom razvoju

Socijalna komponenta i lokalne zajednice također nose niz otežavajućih okolnosti za održivi razvoj turizma, posebice radi:

- Destinacije i lokalne zajednice bave se turizmom radi ostvarenja profita, a često ne znaju dovoljno o turističkom sektoru i struci te im nedostaju znanja o potrebi održivog razvoja, zaštiti okoliša i sl.
- Turizam može biti nametnut lokalnoj zajednici od strane utjecajnih interesnih grupa, državnih vlasti ili lokalnih vođa bez sustavnog plana razvoja i održivosti.

Vodstvo destinacije, lokalne i nacionalne vlasti kao i svi sudionici u turističkoj djelatnosti dužni su se uskladiti s međunarodnim normama i standardima za očuvanje prirode i njenih resursa te poštivati principe održivog razvoja na svim nivoima i u svim segmentima kako bi očuvale destinacije i razvijale turizam u skladu s prirodnim i drugim vrijednostima na dugi rok. Zato je nužno da se svi sudionici međusobno nadopunjuju, da postoji sustav edukacije, suradnja s akademikima i stručnjacima iz prakse kao i istraživanja i primjena rezultata istih.

2. Utjecaj turizma na okoliš

Turizam utječe na okoliš na pozitivan, ali i na negativan način. S gledišta održivog razvoja bitno je voditi računa o negativnim aspektima razvoja turizma za okoliš destinacije. Utjecaj turizma na okoliš očituje se u nekoliko segmenata koji su već detaljno prikazani (socio-demografske pojave, tehnološki procesi, ekonomske pojave, prirodni i čovjekov okoliš i politička događanja). Zbog velikog broja turista i njihovog boravka na određenim destinacijama na ograničenom području, došlo je do poremećaja u okolišu kao i promjene destinacija, a sve je rezultat nekontroliranog razvoja, izgradnje i korištenja prirodnih resursa. (Mrnjavac, E., 2006.)

Temeljni utjecaji turizma na destinaciju mogu se prikazati na sljedeći način: (Mrnjavac, 2009.)

Pozitivni:

- Ekonomski (potrošnja, zapošljavanje, ulaganje u infrastrukturu)
- Socijalni (upoznavanje različitih kultura, poticaj lokalnim uslugama)
- Ekološki (obnavljanje urbanih područja, zaštita starih zgrada, zaštita okoliša radi turista)

Negativni:

- Ekonomski (nedostatak prihoda od lokalne ekonomije)
- Socijalni (smetnja tradicionalnom načinu života)
- Ekološki (zagađenje zraka, vode, buka, erozija tla, štete na povijesnim zgradama)

3. Učinak cjeloživotnog učenja na održivi razvoj turističke destinacije

Učenje o poduzetništvu i učenje o održivom razvoju destinacije trebali bi ići ruku pod ruku s osnovnim obrazovanjem te se nastaviti tijekom srednjoškolskog obrazovanja. Predmeti bi trebali obuhvaćati osnovne ideje koje proizlaze iz osnovnih definicija održivog razvoja kako bi mladi naraštaji već od samog početka obrazovanja postali svjesni da je mjesto u kojem stanuju, žive ili borave, turistička destinacija koju treba svakodnevnim ponašanjem, brigom i pažnjom očuvati za nove i nadolazeće generacije.

Kako se u našem obrazovnom sustavu održivi razvoj destinacije uči i izučava pretežito na fakultetima i srednjim školama i to isključivo onima koji se bave turizmom i hotelijerstvom, ali ne u nekoj značajnijoj mjeri, bilo bi od velike koristi za društvo u cjelini da se u sustav obrazovanja uvede svijest o potrebi očuvanja okoliša s aspekta očuvanja turističke destinacije.

Za Hrvatsku turističku destinaciju ovakva bi inicijativa i praksa dovela do višestrukih koristi, a pomogla bi i sigurnijem uključivanju mladih u turistički sektor, bilo da se radi o direktnom radu u turističkoj djelatnosti ili da se radi o odnosu prema destinaciji i njenim resursima, očuvanju destinacije, očuvanju okoliša i brizi za sve aspekte održivog razvoja.

Potreba da se u ovakvu inicijativu i ostvarenje jednog ovakvog koncepta uključe svi sudionici turističke destinacije logična je i razumljiva. Lokalna i nacionalna razina, praktičari i teoretičari turizma i održivog razvoja, udruge, obrazovne institucije, roditelji, pojedinci, privatni i javni sektor trebali bi sinkronizirano djelovati i omogućiti formalno pravne te socijalno-ekonomske okvire da se ovakav pristup obrazovanja mladih uvede već od osnovnih škola.

Obrazovanje o održivom razvoju turističke destinacije je moguće provesti u okviru redovitih predmeta u osnovnim i srednjim školama, ali i putem izbornih predmeta, zatim radionica, formalnim i neformalnim načinima, a smisao i svrha je da se na jednostavan i praktično primjenjiv način definicija održivog razvoja, njegova ekonomska, ekološka, kulturna i lokalna održivost objasni mladim naraštajima i da ona postane dio općeg obrazovanja i opće kulture naših stanovnika te budućih naraštaja. Na taj način imali bismo kompletnu naciju svjesnu ciljeva održivog razvoja, ali i osposobljenu za očuvanje turističke destinacije i svih njenih obilježja za buduće generacije. Turizam bi tako postao sastavni dio prakse i života svakog stanovnika destinacije, a održivi razvoj kroz sve svoje prethodno opisane komponente bio bi primjenjen u svakodnevnom načinu života i razmišljanja svih generacija, a svijest o potrebi očuvanja destinacije sa svih aspekata bila bi prisutna od samog početka obrazovanja učenika svih uzrasta.

THE IMPACT OF LONG-LIFE LEARNING ON THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM DESTINATION

Abstract:

Long life learning is a key element for understanding major economic process amongst industry sectors. Tourism is a sector of vital importance for countries aiming to diversify economic activity and gain additional income from export - invisible export. Objective of this paper is to determine the importance of Sustainable Tourism Development in Tourism Destination, its definition, requirements and need for continuous improvements, understanding of benefits and positive consequences destinations may have if the long life learning principals were adopted in the education system from the early childhood. The paper calls for interaction and cooperation between theories and practices, social and economic environment, practitioners and theorists, local and national community, cultural and ecologic aspects to be broth together and form the awareness and continuous education about the Sustainable Development of Tourism Destination. The paper explains the importance of other sectors in economic environment and their active role in adding value to Sustainable Tourism Development. Long life learning process as well as learning for entrepreneurship should be active and vital players in the creation of awareness of such an approach which gives no excuse to any individual, corporate or governmental sector to be key element of the whole process and long term sustainable tourism developer.

Keywords: Long life learning, Sustainable Tourism Development, Environment, Tourism Destination

Literatura:

- Alfier, D. (1994). *Turizam – izbor radova*, Institut za turizam, Fond za stipendiranje mladih za zaštitu prirode i turizma i Masmedia, Zagreb.
- Andrić, N. (1980). *Turizam i regionalni razvoj*, Informator, Zagreb.
- Ascott T. G., La Trobe H.L., Howard S.H, (1998.) An Evoution of Deep Ecotourism and Shallow Ecotourism, *Journal of Sustainable Tourism*
- Berc Radišić, B. (2009). *Marketing turističkog proizvoda destinacije*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Berc Radišić, B. (2004). *Marketing u hotelijerstvu*, drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Blažević, I. (1994). *Turistička geografija Hrvatske*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Boniface, B., Cooper, C. (2001). *Worldwide Destinations: the geography of travel and tourism*, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK.
- Cooper, C. (1998). *Tourism; Principles and Practice*, Pearson Education, UK.
- Črnjar, M. i Črnjar, K. (2009). *Menadžment održivog razvoja, ekonomija, ekologija, zaštita okoliša*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji, Glosa, Rijeka.
- Čulahović, B. (2001). *Tehnološki razvoj i okolina (ekologija)*, Ekonomski fakultet, Sarajevo
- Magaš, D. (2000). *Razvoj hrvatskog turizma: koncepcija dugoročnog razvoja*, Adamić, Rijeka.
- Magaš, D. (1997). *Turistička destinacija*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Mrnjavac, E. (2006). *Promet u turizmu*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- Trumbić, I. i Bjelica, A. (2005). *Analiza kapaciteta turističkih destinacija*, Održivi razvoj turizma, Zbornik radova, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu Opatija.
- UNEP, Principles for Sustainable Tourism Development